
Temeljni pojmovi za određenje odnosa teologije i umjetnosti: ljepota, kreativnost, sveto, život i istina, ilustrirani primjerima iz likovne umjetnosti svih vremena

Heinrich Pfeiffer, SJ, Rim

UDK: 7 (091) : 2
Izlaganje sa znanstvenog skupa

Sažetak

Tekst je kraći uvod u značenje temeljnih kategorija uz pomoć kojih je moguće odrediti sadržaj odnosa teologije i umjetnosti. Autor članka te temeljne kategorije ilustrira analizom fotografija koje je sam snimio u prirodi i arhitekturi te uz pomoć interpretacije umjetničkih djela velikih slikara.

Analizirajući fotografije prirode i umjetničke arhitektura, članak pokazuje ponajprije odrednice dvaju tipova ljepote, prirodne i umjetničke, koje su u stanju izraziti transcendenciju, odnosno neke od odlika Božjeg života.

Umjetnička kreativnost i njezino stvaranje novog omogućuje umjetniku da iskusi Božju kreativnost i izrazi je.

Sveto se, u svakoj religiji pa tako i kršćanstvu, izražava među ostalim i u arhitekturi i umjetničkim djelima. Neovisno o religiji, misli autor, način izražavanja svetog uvijek ima iste značajke, kao što su prodor svetog, sjedinjenje s njime, anđeoski glasnik, prekid/prodor svetog, utjelovljenje kao ispunjenje – hijerofanija.

Umjetnost izražava život određen kao odnos, kao posredovanje između kontrasta, odnos Boga i njegovih stvorenja, odnos Boga i duše shvaćen kao pročišćujući proces.

Na temelju tih odrednica autor zaključuje da se discipline kao što su povijest umjetnosti i teologija mogu međusobno obogatiti, te zagovara njihov dijalog.

LJEPOTA

Ljepota postoji u prirodi i u umjetnosti. Zbog toga, kao prve primjere, pokazujem tri fotografije koje sam sâm snimio: dvije fotografije Tihog oceana blizu Acapulca i fotografiju predromaničke crkve svete Kristine Lenske u Asturiji.

Ljepota u prirodi sastoji se od tri temeljna elementa: pojavljivanje transcencije, svjetlo i harmonija među dijelovima.

Ljepota u umjetnosti sastoji se u prividu života.

Lijepo je more (sl. 1), koje se čini beskonačnim (transcendencija), koje se razlikuje od neba i koje se s njim ujedinjuje u daljini u zajedničkoj horizontalnoj liniji (harmonija dijelova), ali more postaje uistinu lijepo kada svjetlo ljubi pomalo uskovitlane valove (sl. 2).

Ta ljepota je, u prvom izvješću o stvaranju u Knjizi Postanka, izražena židovskim terminom טוב (Tòb). Kod nas je taj izraz preveden s “dobro”, dok ga, naprotiv, grčka Biblija, *Septuaginta*, prevodi s καλός (kalos), što se daje prevesti

Slika 1.

Slika 2.

terminom “lijepo”. Čitamo u prvom poglavlju Knjige Postanka retke 3–5: “I reče Bog ‘Neka bude svjetlost!’ I bi svjetlost. I vidje Bog da je svjetlost dobra; i rastavi Bog svjetlost od tame. Svjetlost prozva Bog dan, a tamu noć. Tako bude večer, pa jutro, prvi dan.”¹ Međutim, u grčkoj *Septuaginti* čitamo: καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ὅτι αὐτὸ καὶ λυχνώρησεν ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους. Za Grke, svjetlost nije dobra, već je lijepa. Potom čitamo redak 10: “Kopno prozva Bog zemlja, skupljene vode mora. I vidje Bog da je dobro.” U *Vulgati* u Knjizi Postanka 1,7s čitamo: *Et fecit Deus firmamentum divisitque aquas quae erant sub firmamento ab his quae erant super firmamentum et factum est ita vocavitque Deus firmamentum caelum et factum est vespere et mane dies secundus.* Međutim, u grčom prijevodu u *Septuaginti* čitamo: καὶ ἐκάλεσεν ὁ θεὸς τὸ στερέωμα οὐρανόν καὶ εἶδεν ὁ θεὸς ὅτι καλόν καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωὶ ἡμέρα δευτέρα.

¹ Svetopisamski su citati uzeti iz *Biblije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983. (*prim. prev.*).

U našoj Bibliji na ovome mjestu nalazimo: “Bog načini svod, i vode pod svodom odijeli od vōda nad svodom. A svod prozva Bog nebo. Tako bude večer, pa jutro – dan drugi.”² Ne govori se ni najmanje o ljepoti svoda. To je inače tipično za cjelokupnu istočnu i zapadnu teologiju. Grci su naime ljudi kontemplacije.

O Grcima govori i Evanđelje po Ivanu (12,28) kao o onima koji žele “vidjeti Krista” i traže to viđenje od apostola koji nosi grčko ime, od Filipa. Drugi pak, Židovi, Feničani i Sirijci, žele čuti Krista, dirati Krista, ili žele da ih on dotakne.

Prisjetimo se još slavne definicije svetog Tome Akvinskog: *Pulchra sunt quae visa placent* (*Suma teologije*, I, q. 5, a. 4, ad 1) – “Lijepo su stvari koje nam se sviđaju kad ih gledamo.”

Lijepo u umjetnosti u osnovi se sastoji u prividu života, u prividnoj pokazbi kretanja, u izrazu jedne duše i u skladu mnogih dijelova ili elemenata koji su ujedinjeni samo jednim načelom. Osim toga, lijepo u umjetnosti uvijek je dovedeno u odnos s nekim od elemenata lijepog u prirodi.

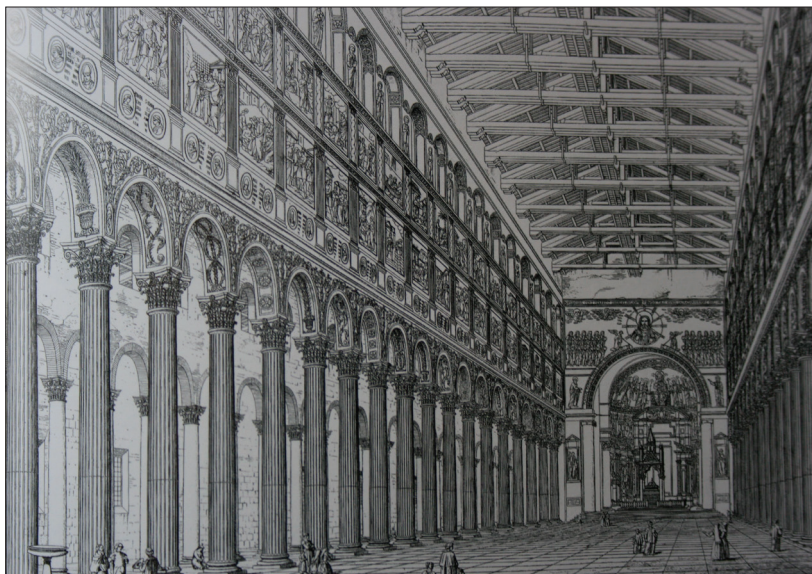
Vidimo primjer ovog odnosa između lijepog u prirodi i lijepog u arhitektonskoj umjetnosti (sl. 3): predromanička crkva Svete Kristine Lenske u Španjolskoj, u provinciji Asturiji. Crkvena se arhitektura pokazuje kao uokvirena krajolikom i raslinjem. Stara se crkva pokazuje kao dragulj, kao da je uklopljena u prirodu, kao zjenica u oku. U drugom slučaju, onom katedrale u Cefalù na Siciliji, arhitektura izgleda kao u dijalogu s krajolikom, poput krune grada na uzvišici koja se produžuju u more, te kao gromada koja je u odnosu sa stijenom iza visokog transepta (poprečne crkvene lađe) i prezbiterija zgrade. Ovo “kao u dijalogu” uvijek je nešto vitalno, što nalazi svoj odgovarajući odraz u duši onoga koji promatra prizor.

Prijeđimo sada na samu arhitekturu i unutrašnjost crkvene zgrade. Kako priča Burckhard u svom *Ciceronu*, prema sudu onih koji su je vidjeli prije požara 1823., ništa se nije dalo usporediti s ljepotom stare bazilike Svetog Pavla izvan zidina. Pokazujem zato rekonstrukciju iz 19. stoljeća (sl. 4).

² Autor se ovdje poziva na tekst iz *Biblije* u izdanju talijanske nakladne kuće CEI. Redci su preuzeti iz *Biblije* u izdanju Kršćanske sadašnjosti, Zagreb, 1983. (*prim. prev.*).

Slika 3. Crkva Svete Kristine Lenske, Asturija.

Slika 4. Rekonstrukcija unutrašnjosti crkve
Svetog Pavla izvan zidina, 19. st.

Pet usporednih lađa i četiri reda stupova s njihovim arkadama izgledaju kao da se kreću prema apside. To odredište toliko je izdvojeno da se dobiva dojam da procesija ide unedogled, kao da stupovi žele ići dalje od cilja.

Napravimo sada na vremenskoj crti skok od kraja 4. stoljeća, kada je bila izgrađena rimska bazilika, u godinu 1676., kada u Mondoviju, u Pijemontu, nailazimo na djelovanje nevjerojatnog umjetnika, isusovca Andree Pozza (sl. 5). On ne samo da stvara viziju koja vodi do apside, nego svojom lažnom

Slika 5. Andrea Pozzo Mondovi, crkva Poslanja.

kupolom otvara pogled prema beskraju neba. Usto, bilo preko stvarnih prozora, bilo preko lažnih otvora prema nebu, gledatelj ima dojam da se nalazi u ograničenom dijelu neograničenog prostora, praznog i trodimenzionalnog.

To nalaženje sebe na određenoj točki trodimenzionalnoga i beskrajnog prostora koje je doživljeno kao nalaženje u Bogu, teološki je formulirano u jednom slabo poznatom, ali vrlo važnom djelu, *Knjizi dvadesetčetvorice filozofa*. Ta knjiga u svojem drugom paradoksu pruža jednu jako zanimljivu definiciju Boga: kaže da ga se može usporediti s neograničenom kuglom kojoj se središte nalazi posvuda, a sam opseg nigdje. Samo je Bog beskonačan, dok smo, prema Pavlovu govoru na Areopagu u Ateni, mi u njemu. "U njemu naime živimo, mičemo se..." (Dj 17,28).

KREATIVNOST

Nakon ljepote, drugi temeljni pojam je *kreativnost*. Bog je stvoritelj. Nije, međutim, teolog taj koji duboko živi tu Božju povlasticu, nego samo umjetnik. Samo umjetnik zna što znači stvarati neku stvar, a to zna iz vlastitog iskustva. On kreativnost doživljava u nadahnuću. Vrijedi to za sve vrste umjetnika, za pjesnike, skladatelje, arhitekate, kipare i slikare. Stvarati nešto potpuno novo, nešto čega prije nije bilo, želja je svakog umjetnika. Umjetnikov se umjetnički temperament spontano iskazuje. Uzmimo kao primjer Rembrandtovu sliku koja se nalazi u berlinskoj Zbirci gravura i crteža (sl. 6). Format papira koji na vrhu završava polukrugom te dvostruka linija iznad redaka ispisanih umjetnikovom rukom očituju prvotnu umjetnikovu nakanu da u nastavku preoblikuje taj crtež u sliku s okvirom. Međutim, od te slike nije ostao nikakav trag. Razumije se, naprotiv, da je svjež dojam o svojoj zaručnici želio sačuvati za sebe. Sve odražava prvi dojam, prvo nadahnuće, živahnost lica, cvijet ponuđen gledatelju. Sve crte i cijela kompozicija usredotočene su oko ovoga lica. Ostale crte, iako dinamične, manje su točne. One su samo priprava kako bi se oživjelo djevojčin izraz očiju i usta.

Slika 6. Rembrandt, *Saskia van Uylenburch*,
crtež, 1633.

Ako su nadahnuće, kreativnost ovog crteža bili trenutni, kreativnost Jana van Eycka proteže se kroz vrijeme duge razradbe religioznih tema povezanih s odabranim subjektom. Primjer je njegovo malo *Navještenje Gospodinovo*, koje se danas čuva u Nacionalnoj galeriji likovne umjetnosti u Washingtonu (sl. 7 i 8). Čini se kao da bi cjelokupna slika mogla biti realistična priča, no, naprotiv, svaki detalj ima simboličko značenje. Anđeo (sl. 7) se smije kao skulpture u katedrali u Reimsu i kao Beatrice u Danteovoj *Božanstvenoj komediji*. Osmijeh je izričaj božanske ljubavi kao crveni brokatni plašt s obrubima omeđenim perlama i dragim kamenjem. Kruna i žezlo karakteriziraju krilatu osobu poput arhandela.

Prizor je postavljen u prezbiteriju jedne katedrale (sl. 8). Tri prozora simboliziraju tri osobe Trojstva, poput prozora u jednoj cistercitskoj opatiji. Marijina glava nalazi se točno ispred

Slika 7. Jan van Eyck, *Navještenje Gospodinovo*, 1435. (detalj).

središnjeg prozora u prezbiteriju te odgovara prozoru u visini koji pokazuje odraslog Krista, odjevenog u bijelo i crveno, a iznad njega dva crvena serafina. Ništa od tog nije slučajno, nego je sve namjerno odabrano, jer prekid, upad božanskog posred svijeta nije formula koja predočava samo utjelovljenje nego sveto kao takvo.

SVETO

Sveto ima iste značajke u bilo kojoj religiji kada se vizualno izražava u arhitekturi i umjetničkim djelima. Prvi element je zajedništvo neba i zemlje. Zlatne zrake koje dijagonalno

Slika 8. Jan van Eyck,
Navještenje Gospodinovo.

prolaze kroz gornji prozor dolaze s neba i povezuju Marijinu glavu, zemaljski element, s vanjskim svijetom, koji je, kako smo vidjeli, već bio shvaćen kao beskrajn u *Knjizi dvadestčetvorice filozofa*. Ne sjedinjuje se tako samo nebo sa zemljom već i beskonačno s konačnim, univerzalno s pojedinačnim. U *Navještenju Gospodinovu* Jana van Eycka prodor svetog kao tipični element svetog pokazan je svim sredstvima. To su: središnji prozor između druga dva, okomiti pravac prema Marijinom liku, crveni stupić trifore i pet kockastih udubljenja na krovu. Tim dvama elementima kao što su upad i sjedinjenje pridružuje se i treći. To je anđeo, vjesnik koji dolazi s neba. On je odjeven puno bogatije od Marije, u svećeničku odoru, s krunom i žezlom princa. Sveto je usto uvijek naviješteno elementom koji je puno vrjedniji od zemaljskih oblika.

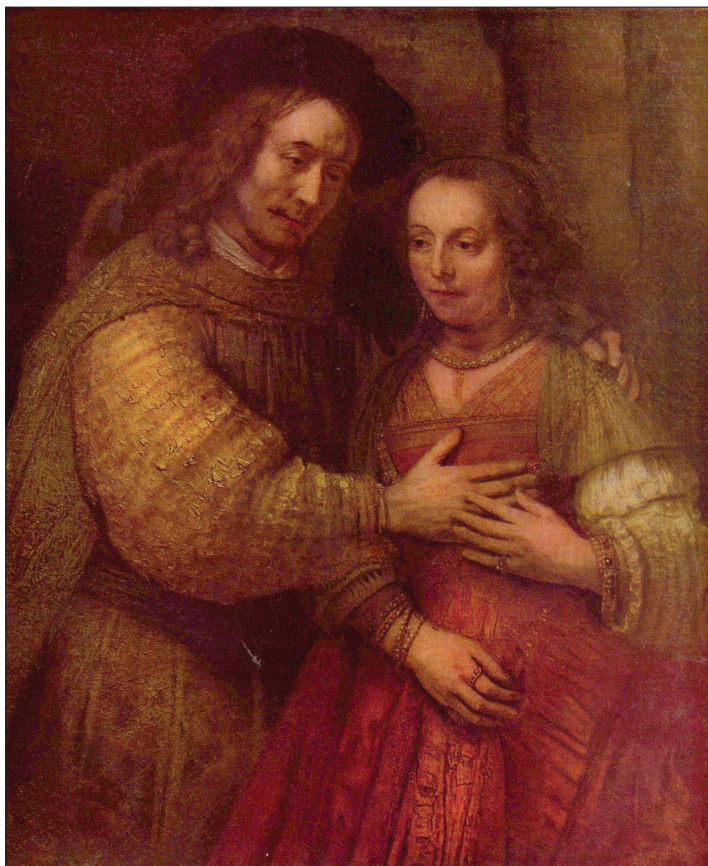
Sveto se, zbog vizualnog predočavanja elemenata koji upućuju na prekid i prodiranje neba na zemlju, izražava i uz pomoć neparnih brojeva koji dopuštaju simetriju, a osobito preko broja tri. Tako smo otkrili četvrti element. Utjelovljenje Božje najsavršeniји je oblik svega svetog. Svaki formalni element, tj. znak svetog u bilo kojoj umjetnosti, u svakoj religiji, ne naviješta drugo doli Božje utjelovljenje u krilu Djevice Marije. Utjelovljenje je ispunjenje svake hijerofanije, poslužimo li se slavnim pojmom *Mirceae Eliadea*. Ni jedno umjetničko djelo kao takvo ne može se lišiti ni jednog od dosad navedenih četiriju elementa svetog, kao ni petog elementa

kojeg nalazimo u maloj slici Jana van Eycka: disproporciji. Uz pomoć tog petog elementa nebeske i božanske osobe prikazuju se uvijek višima od zemaljskih osoba. Katedrala nadvisuje sve krovove nekog grada. Međutim, i na tom području očituje se profanacija. Suvremeni neboderi nisu bogoštovne zgrade kao što su to meksičke piramide i piramide na Srednjemu Istoku i kineske pagode. Ipak, htjeli mi to ili ne, oni pred našim pogledom vezuju plavetno nebo sa zemljom. A sjedinjenje neba sa zemljom jedan je od pet znakova svetog.

Ne postoji samo jedan odnos između trodimenzionalnog, ograničenog unutarnjeg prostora u arhitekturi i vanjskog beskonačnog prostora, nego i odnos između vanjskog tijela i unutarnjeg života duše, koji se izražava preko lica, ali i preko gesta i bilo kojih drugih pokreta. Tako se približavamo posljednjem temeljnom pojmu – životu. Svjetlo duše izražava se preko osmijeha. Jedna od disproporcija između nebeske figure anđela i zemaljske figure Marije tako se izražava na malom stolu Jana van Eycka. Gabrijelov osmijeh zrači (sl. 7). Marijin je pogled, unatoč tome što je okrenut prema gledatelju slike, manje snažan. Ona sluša, zamišljena je, a oči kao da su joj pomalo mutne. Život se izražava i preko dinamičnosti crta, posebno preko dijagonalnih crta. Jan van Eyck se koristi dijagonalom da bi ukazao na plahost goluba – Duha Svetoga, koji dolazi s neba i usmjerava se prema Marijinoj glavi koja, po svetom Augustinu, prima Božju riječ, prvo u mislima, a poslije u majčinskoj utrobi (sl. 8).

ŽIVOT

O svakom čovjeku može se ispričati priča, priča njegova života: njegovo rođenje, vjenčanje, smrt. U jednoj priči koju je Rembrandt oslikao koju godinu prije svoje smrti ta priča postaje očita. Naziv slike kojoj se dive u Nacionalnom muzeju u Amsterdamu je *Židovska nevjesta* (sl. 9). Zapravo, prikazane su dvije osobe: muž koji grli svoju mladenku. Dva lica pripadaju dvjema osobama koje su slikaru bile najdraže i koje su umrle jedna poslije druge malo prije nego je Rembrandt počeo

Slika 9. Rembrandt, *Židovska nevjesta*, oko 1665.-1669., Nacionalni muzej u Amsterdamu.

oslikavati platno. Zaručnik je Tit, njegov sin, kog je dobio sa svojom prvom ženom Saskijom, nevjesta je Hendrickja Stoffels, vjerna Rembrandtova družica sve do njegove starosti. Zagrljaj to dvoje ispričan je na poseban način. Zaručnica dopušta da joj grli grudi i rame. Ona, naprotiv samo s četiri prsta dira desnu ruku zaručnikovu. U desnoj ruci drži jabuku, gotovo nevidljivu, jer je gotovo iste tople crvene boje kao njezina haljina. Ovdje priča ide dalje od uobičajenih radnji bilo kojeg para, dalje od prikaza dvoje mladih pojedinaca. Jabuka u ruci žene gotovo

je uvijek aluzija na Evu i prvi grijeh, ali zaručnica s velikim Z u Bibliji jest ona iz Pjesme nad pjesmama. U alegorijskom tumačenju tog *remek-djela* svjetske književnosti Zaručnik je za Židove Bog, a Zaručnica je narod Božji; za kršćane se radi o Kristu i Crkvi.

Navodimo slavne retke iz Pjesme nad pjesmama:

“Stavi me kao znak na srce,
kao pečat na ruku svoju,
jer ljubav je jaka kao smrt,
a ljubomora tvrda kao grob.
Žar je njezin žar vatre
i plamena Gospodinova” (Pj 8,6).

a potom:

“Da netko daje za ljubav
sve što u kući ima,
taj bi navukao prezir na sebe” (Pj 8,7b).

Nije li ono “stavi me kao znak na srce” doslovno izraženo rukama mladenca? Nije li mladenka prikazana kao urešena “sa svim što u kući ima”? Nema li haljina kakve veze s “vatrenim žarom”? Prisan prizor postaje sveto prikazanje.

Vratimo se našem pojmu života i definirajmo ga. Život je uvijek odnos. Život je posredovanje između suprotnosti. U teologiji, život je odnos između Boga i njegovih stvorenja, odnosno, između Boga i duše. Tako je promatrana i Pjesma nad pjesmama, tj. kao izraz odnosa između Boga i ljudske duše.

Život je poput pozajmice. Ono što ostaje, samo je riječ Božja. Za cijelu vječnost ostaje samo ono što su ljudi znali preobraziti od univerzalne Božje riječi u svoj osobni život. Potrebno je biti izričaj Božje riječi. Pojedinačni život postaje sveto prikazanje, ali samo kad to prikazanje postane važnije od ovozemaljskih događanja, život vrijedi.

Umjetnost je uvijek život u pojavnosti, ali velika umjetnost pokazuje kako pojedinačni život nadilazi sebe u riječi koja ostaje. Ona je njegova istina, zato što je istina samo ono što ostaje zauvijek.

Život viđen kao odnos Boga i duše jedini je proces pročišćavanja. Pater Marko Rupnik pokazao je u glavnom gradu svoje slovenske domovine taj proces u jednom detalju svojih mozaika. Žena odjevena u bijelo, duša, stavlja svoje veliko crveno srce boje krvi ispod mlaza svježeg i svijetle vode.

Samo se tako može vidjeti Boga. "Blaženi čista srca", kaže Isus. Veliki tvorac bizantskih mozaika prikazuje Isusa kao suca, kao izraz životnog odnosa između pravde i milosrđa. U opraštanju se ostvaruje vječna istina.

EPILOG

Usporedba pojmova temeljnih za shvaćanje odnosa između teologije i odabranih djela, pokazala je kako se dvije discipline, povijest umjetnosti i teologija, mogu međusobno obogatiti. To je dijalog, očekivan već dugo vremena, stoga su inicijative poput ovog simpozija u Splitu više nego poželjne za novo tumačenje teoloških činjenica u interdisciplinarnom odnosu.

S talijanskog prevela: *Ana Jeličić*

Basic concepts for determining the relationship
between theology and arts: beauty, creativity,
sacred, life and truth illustrated by the examples
from figurative arts of all times

Summary

The text presents a brief introduction to the meaning of the basic categories by which it is possible to determine the content of the relationship between theology and arts. The author of the article illustrates these basic categories by the analysis of the pictures that he himself has taken in the countryside and in architecture, as well as through the interpretation of works of art of great painters.

Analyzing the pictures of nature and art architecture, the article primarily shows determinants of two types of *beauty*, natural and artistic, which are able to express transcendence, i.e. some characteristics of God's life.

Artistic *creativity* and its creation of new allow the artist to experience God's creativity and to express it.

Sacred is expressed, in any religion including Christianity, among other things in architecture and works of art. The author thinks that, irrespective of religion, the way of expressing the *sacred* always has the same characteristics like breakthrough of the sacred, uniting with it, an angelic messenger, cessation /breakthrough of the sacred, Incarnation as the fulfilment of hierophany.

Art expresses *life* determined as relationship, as mediation between contrasts, relationship between God and His creation, relationship between God and soul seen as a purifying process.

On the basis of these determinants the author concludes that the disciplines like history of arts and theology can enrich each other and he advocates their dialogue.